

UDK: 811.163.43`282.4(496.5)

Originalni naučni rad / Original scientific paper

Haris Ćatović

Institut za jezik, Univerzitet u Sarajevu

GLAS *h* U GOVORU BOŠNJAKA ALBANIJE¹

Sažetak

U radu se daje opis upotrebe glasa *h* u dosad dijalektološki neistraženom arealu koji predstavlja svojevrsnu oazu organskog idioma istočnohercegovačkog dijalekta koja je sa svih strana okružena albanskim organskim idiomom. Naime, u govoru Bošnjaka Albanije, koji su više od stoljeća i po nastanjeni u Albaniji, u okrugu Drač, selima Borak i Kodžas, ovaj glas pokazuje izuzetnu vitalnost i očuvanost, što je inače izvorna osobina matičnog govornog područja s kojeg potječu Bošnjaci. Međutim, nije nepoznata činjenica na koju se u dijalektološkim radovima već ranije ukazivalo, da je glas *h* nestabilan glas u govorima štokavskog narječja, ili se pojavljuje šaroliko, ili ima oslabljenu frikaciju ili se čak u potpunosti gubi u nekim govorima štokavskog narječja. Ranija istraživanja neosporno ukazuju na njegovu stabilnost u govorima Bošnjaka. Osim toga, također je poznato da u govoru drugih etnosa nastanjenih na bosanskohercegovačkom govornom području ovaj glas nije stabilan. Pored kriterija nacionalne pripadnosti, posebno će se pokazati njegova zastupljenost s obzirom na poziciju u riječi. Nadalje, dat će se primjeri stabilne

1 U radu "Karakteristična i frekventna leksika orijentalnog porijekla u govoru Bošnjaka Albanije" date su osnovne informacije u vezi sa iseljavanjem hercegovačkih Bošnjaka u Albaniju, okolnostima njihovog dolaska u Albaniju, kao i lokalitetima koje naseljavaju u Albaniji. Također, u radu je data i osnovna napomena o matičnoj dijalekatskoj oblasti iz koje Bošnjaci potječu (v. Ćatović 2024: 32–35).

upotrebe glasa *h* kako u riječima slavenskog porijekla, tako i u riječima koje ne pripadaju slavenskim jezicima i to s obzirom na položaj u riječima u kojima se javljaju. S obzirom na dijalekatsko porijeklo Bošnjaka u Albaniji, nismo očekivali zamjene ovog glasa drugim glasovima, što je i potvrđeno, a bilježeni primjeri zamjene glasa *h* glasom *k* u ovom govoru odraz su utjecaja albanskog jezičkog okruženja. U govoru Bošnjaka Albanije ne postoje veća odstupanja u vezi s gubljenjem glasa *h* u odnosu na dijalekatsku oblast s koje potječu Bošnjaci Albanije. Sekundarni karakter glasa *h* posvjedočen je i u upotrebi je i ovom istraživanom govoru. Također, u korpusu istraživanog govora postoje primjeri potvrde u kojima od skupine *hv* nastaje *f*, što je, također osobina koja nije nepoznata u govornoj oblasti iz koje Bošnjaci Albanije vode porijeklo.

Ključne riječi: Albanija, Bošnjaci, bosanski jezik, iseljenički govor, istočnohercegovački dijalekt, glas *h*

1. Glas *h* u dosadašnjim dijalektološkim istraživanjima bosanskohercegovačkih govornih tipova

Zadnjonepčani frikativni konsonant *h* čini sastavni dio konsonantizma bosanskih dijalekata. S fiziološke tačke gledišta ovaj glas je konstriktiv, pri čijem izgovoru postoji širok prolaz kroz koji fonaciona struja prolazi srazmjerno slobodno, a sa akustičke strane to je bezvučni spirant koji ima karakterističan šum toliko slab da se jedva i čuje. Takva fonetska priroda ovog glasa kao posljedicu ima njegovu nestalnost, slabiju frikaciju pa i gubljenje (up. Jahić, Dž., Halilović, S., Palić, I. 2000: 108). Status ove foneme u narodnim govorima na bosanskohercegovačkom terenu ovisi o dva kriterija: nacionalnoj pripadnosti govornika i od položaja ovog glasa u riječi.

Uzmemo li u obzir kriterij nacionalne pripadnosti, dosadašnja istraživanja polučila su nesumnjive rezultate zahvaljujući kojima su donijeti teorijski zaključci jedinstvenog karaktera u vezi sa statusom ovog glasa u bosanskohercegovačkim govorima. Na temelju toga može se konstatirati da je ovaj zadnjonepčani frikativ karakterističan za muslimanske govore u cjelini. Glas *h* je “najizrazitije fonetsko obeležje samo muslimanskih govora” (Vuković 1963: 159). Slično zapažanje iznosi i Ivić (1986: 77): “Prosečni muhamedanac, ma gde on bio u svetu, svakodnevno je izložen slušanju arapskog jezika u bogoslužjenju, a svaki školovani musliman – sve do prodora svetovnog školstva u novije vreme –

susretao se sa detaljnim i mehaničkim učenjem Korana i arapskog jezika s njim. Ovo nije bilo dovoljno da naši ljudi ovladaju ponekim glasovnim distinkcijama kojih nema u našem jeziku, kao što su razlike između tri suglasnika tipa 'h' u arapskom, ali je bilo sasvim dovoljno da podrži čuvanje glasa koji se već zatekao u jeziku.”

I Peco je naveo da su duže vrijeme privlačili pažnju problemi u vezi sa sudbinom glasa *h* na hercegovačkom terenu, dodajući da je neosporna činjenica da na tom području jezičke teritorije, a i u drugim krajevima štokavskog dijalekta, postoji razlika u govoru pripadnika islamske vjeroispovijesti na jednoj strani i pripadnika drugih vjeroispovijesti na drugoj strani, što se može uočiti u upotrebi i frekvenciji foneme *h* u cjelokupnom glasovnom sistemu (Peco 1971: 202).

S druge strane, u istraživanjima je potvrđena njegova nestabilnost u govoru katolika i pravoslavaca. Tako, Ružičić (1934: 41) navodi da je glas *h*, uz gornji i srednji tok Vrbasa, “uglavnom izgubljen kod katolika, a sačuvan kod muslimana.” Nadalje, i istraživanja provedena s kraja 19. stoljeća i s početka dvadesetog stoljeća, a koja se odnose na bosanskohercegovački teren potvrđuju takvo stanje, s obzirom na to da: “U Bosni i u Hercegovini izgovor glasa *h* uglavnom je postao karakteristično obilježje muslimana” (Rešetar 2010: 175). Čustović (1961: 105), također navodi da: “Muslimani najdosljednije upotrebljavaju ovaj konstriktiv u govornom procesu.” U prvom istraživanju koje je provedeno na mostarskom terenu, sličan zaključak iznio je i Milas (1903: 54) navodeći da: “Muslimani najviše u govoru upotrebljavaju glas *h*, manje katolici, a najmanje pravoslavni.” Brozović (1966: 141) potvrđuje da svi muslimanski govori ijekavsko-ćakavskog dijalekta čuvaju fonem *h*, s tim da je u nastavcima izgovor dočelnog *h* fakultativan. Halilović (2009: 20) je, analizirajući govor Sarajeva prema rezultatima *Ankete* iz 1897. godine, naveo: “Glas *h* izgovaraju muslimani (ne posve sigurno katolici) ondje gdje mu je mjesto.” Bulić (2014: 130) u istraživanju ekavsko-jekavskih govora tešanjско-maglajskog kraja bilježi stabilan položaj fonema *h* u govoru Bošnjaka.

Analizirajući rezultate *Ankete* iz 1897. godine za područje Mostara, Šator (2004: 162) konstatira da glas *h* ima dobru artikulaciju iako ga pravoslavci nešto slabije izgovaraju, te da je u govoru muslimana često i neetimološko *h* (a i u govoru katolika i pravoslavaca iz uže gradske zone).²

Interpretirajući rezultate *Ankete*, Šator (2003: 99) za stolački kraj iznosi konstataciju da se glas *h* javlja tamo gdje mu je po etimologiji mjesto.³ Ružičić

2 Kao potvrde ove konstatacije dati su primjeri: *lahko, sahat, hrvati, hrđa, kahva*.

3 Potvrđeno je to primjerima: *muha, kuhati, uho, kihati, bahat, lijeha, suh*, čak i *lahko, mehko*.

(1936: 246) o glasu *h* konstatira da je “neobično reducirane frikativnosti, pa se po akustičkom efektu približava zvučnoj aspiraciji” te da je obično “očuvano na početku i sredini riječi, a isto tako obično sasvim reducirano na kraju.” Kasnija istraživanja provedena iza prve polovine 20. stoljeća na teritoriji Hercegovine, teorijski se uklapaju u ona ranija, te pokazuju slične tendencije kada je u pitanju fonem *h*, odnosno svjedoče njegovu stabilnost u konsonantizmu kod muslimana (Peco 2007a: 102; Halilović 2002: 311).

Kriterij o položaju glasa *h* u riječi uveden je iz razloga što nema nijednog bosanskohercegovačkog govora koji čuva glas *h* u svim fonetskim kontekstima. U pogledu tog kriterija, u literaturi je isticano da postoje neke kategorije koje su dosljednije u nebilježenju glasa *h*, kakva je finalna pozicija ovoga glasa, što je osobitost i bošnjačkih narodnih govora u nekim gramatičkim kategorijama (Halilović 1991: 46).

Tako je čak i u najprogresivnijim govorima na čijim temeljima je izgrađen standardni jezik – istočnohercegovačkom dijalektu, u kojem taj glas također nije postojan. Naime, poznata je pojava njegove česte redukcije u finalnom položaju: “obično je očuvano na početku i u sredini reči, a sasvim reducirano na kraju” (Ružičić 1936: 246); “u finalnoj poziciji je najviše izložen gubljenju” (Petrović 1970: 340–341).

I gubljenje u finalnoj poziciji nije jednako rasprostranjeno na bosanskohercegovačkom terenu. Tako npr. u zapadnobosanskim ikavskošćakavskim govorima glas *h* u finalnom položaju pokazuje sklonost prema redukciji, pa čak i potpunom gubljenju, naravno dosljednije u govorima nemuslimanskog stanovništva, ali i muslimanskog u nešto manjoj frekvenciji (up. Peco 2007c: 235–241). Dakako, u govorima koji imaju hercegovačko porijeklo, kakav je i jugoistočnobosanski govorni tip, taj proces kasni i biva usporen, čemu prema Jahićevom (2002: 93) mišljenju doprinosi utjecaj islamizacije, koji biva odlučujući za konzerviranje zatečenog stanja u izgovoru konsonanta *h*.

U Pecinim (up. 2007a: 102; up. Peco 2007b: 142–144) istraživanjima hercegovačke oblasti također je potvrđena dosljednija upotreba ovog glasa u govoru muslimana, koji obično čuvaju ovaj glas u svim pozicijama, uz napomenu da je kod muslimana često prisutan i tamo gdje mu po etimologiji nije mjesto. Pecinu tvrdnju posvjedočili su i rezultati *Ankete* iz 1897. godine za Mostarski kotar, gdje je na osnovu analizirane građe Šator (2004: 162) konstatirao sljedeće: “U govoru muslimana često je neetimološko *h*.” I Halilović (2002: 311) navodi: “... fonema *h* jeste vrlo stabilna u konsonantizmu Muslimana”, a i Jahić (2002: 92) u jugoistočnobosanskom, čija je baza istočnohercegovački, potvrđuje da na

čitavom terenu konsonant *h* dosljedno čuvaju Muslimani, dok taj glas u govoru Srba izostaje.

U nastavku rada donosimo primjere upotrebe glasa *h* s obzirom na položaj u riječi, čime se potvrđuje njegova neupitna stabilnost u govoru Bošnjaka Albanije, za koju se može konstatirati da je odraz dijalekatske podloge podneblja iz kojeg Bošnjaci potječu.

2. Glas *h* u govoru Bošnjaka Albanije

2.1. *Izgovor glasa h u inicijalnoj poziciji u govoru Bošnjaka Albanije*

U građi koju smo prikupili fonem *h* se dosljedno čuva u inicijalnoj poziciji pa se treba konstatirati da je njegova artikulacija u ovoj poziciji stabilna. Pojavljuje se i u riječima slavenskog, ali i u riječima neslavenskog porijekla.

- a) U riječima slavenskog porijekla:
hàlinka, hlàdnijē, hlàdno, hladnòća, hlàdom, hlěb, hìtro, hòću, hrábar, hrána, hránio, hrpa, hrškati, Hrvatskā, húkali (gl. prid. rad. od *hukati*)
- b) U riječima neslavenskog porijekla:
hàber, hàla, hàlva, Hájro, halálío, Hálíl, hàrem, hàrtija, hàsura, hàsta, hàsum, hátur, hàva, házuriti se, hèćim, hèfta, hèsāb, Hèrcegovina, hīlada, hòža, hòtel, hūrda, hurmāšica

2.2. *Izgovor glasa h u medijalnoj poziciji u govoru Bošnjaka Albanije*

Građa istraživanog govora pokazuje da se fonem *h* dosljedno čuva i u medijalnoj poziciji, bilo da se nalazi u intervokalskoj bilo da se nalazi u interkonsonantskoj poziciji veoma je stabilan. Javlja se i u riječima slavenskog porijekla, ali i u riječima neslavenskog porijekla.

- a) U riječima slavenskog porijekla:
bàhnuo, kùhār, kihat, kùhina, máhati, mòhuna, ñìhove, ohládio, prehládio, prèkuhān, pûhā, strèha, strühnuti, siròmāh, ùho, uvèhnuti, zahášati, zahládilo, zàkuhala

U *Anketi* 1897. postoje potvrde da su i u to vrijeme muslimani čuvali glas *h* u svom govoru, pa je u vezi s oblikom *uvehnuti*, tako često dopisano sljedeće: “Muhamedanci vele *uvehnuti*, ostali *uvenuti*.”⁴

b) U riječima neslavenskog porijekla:

Āhmet, dūhān, duhānžija, žehènem, gasulhàna, hàjvān, kahàrli, kàhva, màhala, mahàlko, màhrama, muhàbetiti, Méhinca, mèhrāba, muhàžir, pòhara, rahmètli, rahvánija, sàhan, sahàra, tàhta, trahàna, tèhvīd, zahira

2.3. *Izgovor glasa h u finalnoj poziciji u govoru Bošnjaka Albanije*

Glas *h* čuva se u finalnoj poziciji:

a) U riječima slavenskog porijekla:

dīh⁵, dōbrīh, grāh, glūh, mlādīh, nīh, òrah, òvīh, plāh, prāvījeh strāh, trībuh

Slične primjere navodi i Milas, konstatirajući da se u ovakvim slučajevima glas *h* opet čuje: *grih, smih, grah, prah, Vlah, gluh, suh* i dr., ali da je tako slab, da neki hak čuje samo fino uho (Milas 1903: 55).

b) U riječima neslavenskog porijekla:

Abdūlāh, Āllāh, mātuh, sàbah, sèvdāh

2.4. *Zamjene glasa h u govoru Bošnjaka Albanije*

Potvrde o zamjenama glasa *h* sonantima *j* i *v* u govoru Bošnjaka Albanije nisu prisutne, a i ranija istraživanja upućuju na takvo stanje, uzimajući u obzir istraživanje hercegovačke govorne zone gdje se za mjesto u kojima je

4 U stolačkom kotaru 14534/1973: 19, 14535/1973: 19.

5 Standardnojezički oblik ove lekseme je *dah* (Halilović, S. Palić, I. Šehović, A. 2010: 155; Jahić 2010: 6), dok se u govoru Bošnjaka Albanije može čuti oblik u kojem je došlo do supstitucije vokala *a* vokalom *i*. U riječi *dih* najvjerovatnije je riječ o analogiji prema glagolu *dihati*, koji je inače zastupljen u govoru bošnjačkih iseljenika u Albaniji. Osim toga, može biti riječ i o prijevodu vokala. Naime, riječ *dah* nastala je od psl. **dъhъ*, dok je *dihati* nastalo od prasl. i stsl. *dyhati*. U ovom slučaju alternacija *a > i* može se objasniti prijevodom vokala u osnovi riječi još prema pravilima “koja potječu iz indoevropskog prajezika” (Maretić 1963: 121).

dominantno naseljeno muslimansko stanovništvo konstatira da: “Tu se glas *h* čuva u svim pozicijama, njegove su zamjene rijetke” (Peco 2007a: 102).

U južnoj Albaniji Jašović (2019: 646) bilježi zamjenu glasa *h* sonantima *j* i *v* u govoru Srba muslimanske vjere. Također, među zamjene navodi Jašović (2019: 646) i zamjenu konsonanta *h* suglasnikom *k*, ali priroda te zamjene nije ista kao u našem istraživanom govoru, budući da porijeklo stanovništva koje analizira dolazi iz dijalekatske oblasti u kojoj je prisutna takva zamjena.

Iako smo vidjeli da glas *h* ima stabilan status u ovome govoru, ponekad se vrši njegova supstitucija konsonantom *k*. Naime, u govoru Bošnjaka Albanije prisutna je zamjena glasa *h* glasom *k*⁶, ali treba naglasiti da ona nije bilježena u ranijim istraživanjima te govorne zone, što govori da ta pojava nema organsku podlogu i da ona nije inače specifična bošnjačke govore. Naime, u govoru Bošnjaka Albanije, kad je u pitanju supstitucija glasa *h* glasom *k*, oni se ponašaju kao i govornici albanskog jezika, a to se odnosi na noviju civilizaciju leksiku, koja je i u albanski jezik pristizala u vrijeme kada su Bošnjaci već živjeli u Albaniji i bili odvojeni od matičnog okruženja, iz kojega nisu mogli ni ponijeti spomenutu leksiku jer je i na to područje pristizala u vrijeme kada i u Albaniju. To potvrđujemo sljedećim primjerima iz građe: *mekàničār*, *mekànika*, *patrijark*, *tèknika*.⁷ Kako se vidi, Bošnjaci je izgovaraju s onom vrijednošću s kojom su se adaptirale u albanskom jeziku. Naime, to se prije svega odnosi na riječi koje se fonetskom strukturom podudaraju sa albanskim standardom. U riječima *mekàničār*⁸, *mekànika*⁹, *tèknika*¹⁰ zamjena glasa *h* glasom *k* rezultat je ekstralingvističkih faktora, odnosno albanskog jezičkog utjecaja.

U ovom govoru bilježili smo prema standardnojezičkom *htjeti* i drugim oblicima nastalim od *htjeti* vrlo često se javlja arhaično šć: *šćeo*, *šćela*, *šćedo*. Za ovakve oblike znao je i stari mostarski govor (Milas 1903: 57), a bilježeni su i u dijalektu istočne Hercegovine (Vušović 1927: 9).

6 Ovdje je neophodno napomenuti da se ne radi o zamjeni glasom *k* glasom kada se glas *h* nađe u finalnom položaju, što je rezultat procesa desonorizacije za koji Peco (2007a: 110) konstatira da nije tako česta pojava u selima sa muslimanskim stanovništvom.

7 I prizrenski govor zna za supstituciju suglasnika *h* suglasnikom *k* (Remetić 1996: 87).

8 Up. Adžanel 2008: 308.

9 Up. Adžanel 2008: 308.

10 Up. Adžanel 2008: 511.

2.5. Gubljenje glasa *h*

Peco je u svojim istraživanjima hercegovačkih govora bilježio gubljenje ovoga glasa u govorima muslimana u sve tri pozicije, s tim da se u inicijalnoj i medijalnoj poziciji ovaj glas gubi tek sporadično, što je i potvrđeno tek s nekoliko primjera, dok je nešto frekventnija pojava gubljenja ovog glasa u finalnoj poziciji. Halilović (2002: 314) potvrđuje istu situaciju na prostoru Hercegovine konstatirajući da: "Fonema *h* u medijalnoj poziciji u govoru Muslimana dobro se čuva; vrlo je mali broj potvrda njenog reduciranja. Također su zamjene ove i drugih fonema rijetke."

U istraživanom govoru glas *h* je očuvan u sve tri pozicije u riječi, ali sudbina ovog glasa nije ista u inicijalnoj, medijalnoj i finalnoj poziciji. Ne može se donijeti konačan zaključak u vezi sa gubljenjem glasa *h* ili njegovog potpunog gubljenja u smislu utjecaja nekog od vokala koji mu prethode. Lingvistička narav toga procesa još uvijek nije poznata, jer proces još traje, a znak za to je da se kod različitih informatora, pa čak i kod istog informatora može čuti ovaj glas u finalnoj poziciji. Primjeri pokazuju da tendencije gubljenja ovog glasa na kraju riječi postoje. Naime, zabilježili smo gubljenje ovog glasa na kraju riječi,¹¹ što je karakteristično i, kako smo ranije vidjeli, u govorima hercegovačke provenijencije, ali i u ostalim bošnjačkim govorima na prostoru Bosne. I Peco (2007a: 108) na prostoru istočne i centralne Hercegovine u selima s muslimanskim stanovništvom bilježio je gubljenje foneme *h* na kraju riječi, a u zapadnoj Hercegovini u muslimanskim govorima našao je samo nekoliko potvrda za gubljenje foneme *h* na kraju riječi, i to u oblicima aorista i u oblicima zamjeničko-pridjevskih riječi" (Peco 2007b: 145).

Na osnovu svega dosad rečenog, možemo zaključiti da u govoru Bošnjaka Albanije ne postoje veća odstupanja u vezi s glasom *h*, osim njegova sporadičnog neselektivnog gubljenja na početku riječi, odnosno gubljenja na kraju riječi u pojedinim gramatičkim kategorijama za koje se ne može kazati da je i u njima potpuno provedeno, jer u istraživanom govoru ima primjera u kojima se čuva glas *h* i u takvim kategorijama.

U inicijalnoj poziciji glas *h* nismo bilježili u riječi *hîstōrija*, što je oblik koji je bio karakterističan duži vremenski period, pa čak i preporučen u standardnom srpskohrvatskom, hrvatskosrpskom jeziku. Također, u riječi *Řvāt* izostao je suglasnik *h*, ali se može čuti i standardizirani oblik *Hrvāt*. U istraživanom govoru se može čuti i gubljenje glasa *h* u inicijalnoj poziciji u riječi *hleb*: *lëb*. Inače u govoru nismo čuli gubljenje inicijalnog *h* u riječi u kojoj je izvršeno

11 Gubljenje glasa *h* na kraju riječi kod muslimana konstatira i Rešetar (2010: 175).

jekavsko jotovanje, što nas navodi na zaključak, da je oblik bez inicijalnog *h* – *lëb* ovdje ostvaren posredstvom ekavskog oblika za koji je karakteristična takva forma. Rijetko se može čuti i *lëb*. I riječ *hotel*, *hošef* može se sporadično čuti bez inicijalnog *h*: *òtel*, *òšef*¹².

Kada se suglasnik *h* javlja na kraju riječi, a uzimajući u obzir njegove fonološke karakteristike i artikulaciono porijeklo, njegov fonološki intenzitet slabi, što kao posljedicu može imati i njegovu redukciju. Naime, postoje gramatičke kategorije u kojima često dolazi do njegovog reduciranja, ali se ne može kazati da se to reduciranje dosljedno vrši.

Glas *h* ponekad se gubi u sljedećim kategorijama riječi:

1. u zamjeničko-pridjevskoj promjeni starih tvrdih osnova:
pêt famìlija drùgìtje; *grùpa lèkàra špànskìtje*, *mòjtje sìnòvā*, *nāštje lúdi*;
nāštje mājkt
2. u opisnim pridjevima i zamjenicama:
nèpunì šèsnēs gòdina; *pràvì muslimān hòce dōsta nākì stvārì*; *mì smo se držàli vjèrskì zákōnā*; *néma višē ònì lúdt ko nèkat*
3. u 1. licu *jd.* aorista:
mìšlā, stìgo, ščèdo, vīdo, zàpjeva: *mìšlā jā gorika na sprātu*; *nè stigo dànas nìšta sprèmiti*; *ščèdo jèdnu finu rijèč rèč*; *vīdo jā nèko úde nèpoznat*; *kāt zàpjeva Hálit*, *svì nà noge*
4. u imenici *strah*: *strā*.

Milas navodi da se glas *h* redovno ne izgovara na svršetku riječi kod aorista i imperfekta (Milas 1903: 55). U svom istraživanju govora istočne i centralne Hercegovine Peco je naveo također primjere kojima se potvrđuje gubljenje suglasnika *h* u kategorijama u zamjeničko-pridjevskoj promjeni starih tvrdih osnova te u opisnim pridjevima i zamjenicama (Peco 2007a: 108).

Ipak, u našoj građi za navedene kategorije postoje i primjeri koji pokazuju da se glas *h* čuva na kraju riječi. U konačnici, status ovog glasa, odnosno njegova očuvanost u istraživanom govoru može biti posljedica utjecaja orijentalnih jezika, odnosno onog vremena iz kojeg su u svom jeziku naslijedili taj glas i odnos prema njemu. Takvoj zastupljenosti glasa *h* može doprinijeti i sama činjenica izoliranosti ove populacije, odnosno odvojenosti od matičnih govora prilikom čega su, kao i u ono vrijeme specifičnu leksiku, dodatno konzervirali,

12 Standardnojezički oblik lekseme glasi *hošaf* (Halilović, S. Palić, I. Šehović, A. 2010: 368; Jahić 2011: 192).

Kako se vidi osim što je sporadično dolazilo do gubljenja inicijalnog glasa *h*, u govoru Bošnjaka Albanije u nekim slučajevima dolazi i do supstitucije vokala *a* vokalom *e* i to kada se vokal *a* nalazio iza palatalnih glasova *j*, *lj*, *č*, *ć*, *š*, što implicira na prelaz *a* u *e* putem asimilacije.

pa su izostale sve zamjene ovog glasa koje se mogu sresti kako na širem štokavskom području, tako i u bosanskohercegovačkim govorima.

Ipak, kad je riječ o gubljenju, a kako iz literature o drugim bosanskohercegovačkim govorima saznajemo, u jakom podudaranju i s našim istraživanim govorom, može se zaključiti:

1. kada se počeo gubiti glas *h*, pošao je od finalne pozicije¹³,
2. islamizacija i leksički oblici iz jezika orijentalnog porijekla zaustavili su dalju degradaciju ovog glasa u riječima slavenskog porijekla jer se prema riječima orijentalnog porijekla obnavljao analogijom.

Građom koju smo ovdje prezentirali u vezi sa gubljenjem glasa *h*, dokazali smo da je i u ovom govoru proces uklanjanja tog glasa živ samo u finalnim slogovima, što opravdava naš prvi zaključak. Drugi zaključak mogao bi se opravdati konstatacijom da u govoru Bošnjaka Albanije postoji mnogo leksema orijentalnog porijekla u kojoj se izgubio glas *h*, što se može uzeti kao polazna tačka prilikom objašnjavanja njegova obnavljanju u riječima slavenskog porijekla.

2.6. *Sekundarno h*

Sekundarno *h*¹⁴ ima prije svega samo diferencijalno nacionalno obilježje. S obzirom na to da se javlja i da je bolje očuvano u govoru Bošnjaka i da se u njihovom govoru ne mijenja sonantima *j* ili *v*¹⁵, te da zna samo za gubljenja na kraju riječi – jasno je i očekivati je da glas može, uzimajući u obzir prethodno rečeno, imati sekundarni karakter, što je već u govoru Srba ili Hrvata neočekivano. Drugim riječima kazano, vjerovatnoća da se pojavi sekundarni glas *h* raste s njegovom egzistencijom u riječima gdje mu je po etimologiji mjesto, kako u narodnim govorima, tako i u standardnom jeziku.

I kad se javlja sekundarno *h*, ono je češće u riječima slavenskog porijekla nego u riječima neslavenskog porijekla. Ipak, kad se govori o sekundarnom *h*, valja napomenuti da je ono i u govoru Bošnjaka rijetka pojava u sistemu,

13 Razlog gubljenja ovog suglasnika mogao bi se tražiti i u činjenici što u konsonantskom sistemu nije imao svog zvučnog parnjaka.

14 Belić (1905: 207) navodi da se sekundarno *h* najčešće razvija ispred vokala *a*, što se može i fonetski objasniti: “to dolazi otuda što vazduh pre obrazovanja vokala već počne da struji, te na taj način obrazuje vrlo slab spirant *h*.”

15 Peco (2007a: 109–110) ipak bilježi u muslimanskim selima nekoliko primjera o zamjeni foneme *h* suglasnikom *v* i *j*.

koja ipak uspijeva osigurati minimalni distinktivni karakter među pripadnicima različitih vjera na zajedničkom govornom prostoru, pri čemu mislimo na prostor dijalekatske baze, a na kojoj egzistiraju i pripadnici drugih etničkih zajednica. Sekundarni karakter glasa *h* nije nepoznat ni drugim bosanskohercegovačkim govorima, naročito muslimanskim.¹⁶ Naš istraživani govor poznaje sekundarni glas *h* u riječima slavenskog kao i u riječima neslavenskog porijekla.

a) U riječima slavenskog porijekla:

him, làhak, làhko, mèhak, mèhkijem, mèhko, poláhko, ùvehlo

I Peco (2007a: 113) u govorima istočne i centralne Hercegovine, bilježio je u selima sa muslimanskim stanovništvom potvrde za glas *h* sekundarne prirode, kako u riječima stranoga porijekla: *hàga, hàšikovati...*, tako i u riječima domaćeg porijekla: *heto, hi, him, heto, hi, him, ùvehla* kao i: *lähko* i *mèhko*. Na prostoru zapadne Hercegovine Peco (2007b: 145) je zabilježio tek dvije riječi sa sekundarnim *h*: *hàdet* i *hàta*. Peco (2007a: 112–113, prema Belić 1905: 207) je u svom objašnjenju ovih pojava pozivao se na Belića koji je rekao: to dolazi otuda što vazduh pre obrazovanja vokala već počne da struji, te na taj način obrazuje vrlo slab spirant *h*. Ovakvo objašnjenje vrijedilo bi za primjere tipa *hàga, hàšikovati*, dakle izgovara se u riječima neslavenskog porijekla, kada je vokal *a* u inicijalnom slogu. Za oblike *lahak, lahko* i *mehak* Bulić konstatira da porijeklo ovog glasa nije etimološkog karaktera, već je proces mogao ići ovim putem: “Lahak je nastalo preko praslavenskog **lagъkъ*, što je daljim procesima dalo *lak*. Od istog korijena *lag-* nastalo je i *lako*. Mehak je od **mękъkъ*, što je daljim procesom dalo *mek*. Od istog korijena *męk-* nastalo je i *meko*” (Bulić 2018: 19).

b) U riječima neslavenskog porijekla:

kahàrli su, kàhāran je, kàhva, sàhat

Vušović (1927: 20) navodi da se često, u riječima koje su turskog porijekla i koje su na početku imale glas *h*, čuje vrlo slabo artikulirano poluglasno *h*. Milas je također u svojoj studiji o mostarskom dijalektu konstatirao da se ovaj glas ne govori pravilno: “tamo gdje bi trebao biti, nema ga, a opet gdje ne treba, govori se”. Na osnovu primjera *hrđa, hrvát se, lahko, hrzat...* da se zaključiti da je riječ o riječima u kojima to *h* nema etimološkog utemeljenja (Milas 1903: 55).

16 Valjevac (up. 1983: 333–334) ga bilježi u govoru visočkih muslimana, kao i u govoru muslimanima u slivu Lašve (Valjevac 2002: 139). I u govoru Tuzle i okolice ima primjera sekundarnog *h* (up. Brabec 2012: 22–23). Dosta je primjera sa sekundarnim *h* zabilježeno i u ekavsko-jekavskim govorima tešanjско-maglajskog govora (Bulić 2013: 133). I Arnaut (2017: 107) u govoru zeničkih muslimana bilježi veći broj primjera sa sekundarnim *h*.

2.7. Skupina *hv*

Od skupa *hv* nastaje *f*, a sažimanje smo zabilježili u vezi sa riječima *hvala*, *hvatati*, *kahva*, *shvatiti*: *faća*, *fāla*, *fālen*, *kāfa*. *ùfatiti*, *ùfatila*, *ùfatilo*, *zafāliti*. U vezi s ovom pojavom Peco (2007b: 377) navodi:

Postojanje *f* u riječima tipa *fala*, *ufatiti* prema *hv* u: *kahva* i *kahvenisati* upućuje na zaključak da se sekvenca *hv* u domaćim riječima već bila stopila u prostrujno *f* kada su u našem jeziku počele da se odomaćuju riječi iz orijentalnih jezika sa tom suglasničkom skupinom. To je, upravo, i razlog zašto postoji takav odnos. To bi, opet, govorilo da je u sekvenci *hv* bilo došlo do likvidiranja zadnjonepčanog konstriktiva i da se njegova prostrujna artikulaciona komponenta stopila sa artikulacijom sonanta *v* u čijem rezultatu smo dobili bezvučni suglasnik *f* (Peco 2007: 337).

I u istočnohercegovačkim i centralnohercegovačkim govorima, Peco je konstatirao da skupina *hv* nije sačuvana ni u govorima muslimana, te da je i kod njih zamijenjena suglasnikom *f*. Neizmijenjenu ovu grupu bilježene su u riječima *kāhva*, *kahvènisat* (up. Peco 2007a: 113). Milas (1903: 55) je također konstatirao da se mjesto *hv* rekne *f* u riječima: *fala*, *falit*, *ufatit*. Neizmijenjena skupina *hv*, kako navodi Brozović (2012: 313), drži se u riječi *kahva*, *kahvežija* i sl. U govorima Bošnjaka zabilježili smo, kako smo ranije vidjeli izmijenjenu grupu *hv* i u riječi *kāhva*. Izmijenjena grupa *hv* zabilježena je i u drugim bosanskohercegovačkim govorima,¹⁷ na osnovu čega se može kazati da se ovaj govor posebno ne izdvaja u odnosu na druge bh. govorne tipove.

3. Zaključak

Na osnovu prikupljene građe istraživanog govora Bošnjaka u Albaniji i ovdje datih primjera relevantnih za ispitivanje upotrebe glasa *h* u govoru Bošnjaka Albanije može se konstatirati da ovaj glas artikulaciono podudara

¹⁷ U ikavsko-šćakavskom govoru u okolini Dervente (Baotić 1983: 88). Pišući o sekvenci *hv-* u ramskom govoru Okuka (1983: 55) navodi: "Inicijalna sekvenca *hv-* i *hvat-* redovno se svodi na *f* kod obje grupe govornika" (op. a. misli na Muslimane i Hrvate). Halilović (1990: 283) je bilježi u govoru Tuholja u okolini Kladnja, Vujičić (1990: 96) u govorima centralne, jugoistočne i jugozapadne Bosne. Jahić (2002: 104) u ijekavsko-šćakavskim govorima jugoistočne Bosne, Valjevac (2002: 143). u govoru sliva Lašve (Valjevac 2002: 143). Brabec (2012: 72) u tuzlanskoj oblasti, Brozović (2012: 313) u dolini Fojnice, Bulić (2013: 134) u ekavsko-jekavskim govorima tešanjско-maglajskog kraja.

sa stanjem koje je tipično za govorno područje s kojeg potječu Bošnjaci, što je potvrđeno i u ranijim istraživanjima te govorne zone. Naime, primjerima u kojima smo davali potvrde o njegovoj zastupljenosti u inicijalnoj, medijalnoj i finalnoj poziciji u riječi čvrsto potvrđuju njegovu stabilnost u fonološkom, odnosno konsonantskom sistemu u govoru Bošnjaka Albanije. Za ovaj govor nisu karakteristične zamjena glasa *h* drugim glasovima, pogotovo ako se uzmu u obzir sve mogućnosti zamjene ovog glasa koje se mogu ostvarivati unutar bosanskohercegovačkih govornih tipova. Tako je u ovom govoru specifična zamjena glasa *h* glasom *k* koja je rezultat ekstralingvističkih faktora, odnosno utjecaja albanskog jezičkog okruženja. Gubljenje ovog glasa najviše je bilježeno u finalnom položaju, što je odraz slabljenja njegove fonacije na kraju riječi. Inače, treba kazati da se gubljenje dešava u onim pozicijama u kojima se inače javlja i u govorima dijalekatske zone kojoj pripadaju Bošnjaci, ali i u drugim bosanskohercegovačkim govornim tipovima. Ipak, treba napomenuti da to gubljenje nije u potpunosti provedeno, jer u istraživanom govoru ima primjera u kojima glas *h* čuva i u finalnoj poziciji u takvim kategorijama. U ostalim pozicijama glas *h* dobro je zastupljen, izuzev ponekog sporadičnog i neselektivnog gubljenja na početku riječi koje nema sistemski karakter. Sekundarni karakter glasa *h* potvrđen je i u govoru Bošnjaka Albanije, što nije ništa novo s obzirom na to da je u ranijim istraživanjima govorne zone iz koje Bošnjaci potječu to i potvrđeno. Skupina *hv* nije sačuvana ni u ovom govoru te se na njenom mjestu javlja suglasnik *f*, a što je česta pojava ne samo našeg istraživanog govora i dijalekatske podloge iz koje potječu Bošnjaci, nego i drugih bosanskohercegovačkih govornih tipova. Generalno uzevši, može se sa sigurnošću kazati da su rezultati ovog istraživanja u velikoj mjeri potvrdili da se status glasa *h* poklapa sa njegovom upotrebom u pripadajućoj dijalekatskoj bazi, što nam omogućava da konstatiramo očuvanu organsku vrijednost karakterističnu za bošnjačke govore istočnohercegovačkog dijalekta.

Literatura

- Adžanel, Burim (2008), *Bosansko-albanski rječnik*, Albansko kulturno društvo "Besa", Sarajevo
- Arnaut, Muhamed (2017), "Govor zeničkih muslimana starosjedilaca", *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. XI, Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik, Sarajevo, 11–291

- Baotić, Josip (1983), "Ikavskošćakavski govor u okolini Dervente", – u: *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. IV, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Sarajevo, 7–208
- Belić, Aleksandar (1905), *Dijalekti istočne i južne Srbije*, Srpski dijalektološki zbornik, knj. I, Beograd, 1–715. + dve karte
- Brabec, Ivan (2012), "Govor Tuzle i okolice", *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. X, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo, 51–241
- Brozović, Dalibor (1966), "O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta", *Hrvatski dijalektološki zbornik.*, knj. 2, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za filološke znanosti, Zagreb, 1159–1209
- Brozović, Dalibor (2012), "Govor u dolini rijeke Fojnice", *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. X, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo, 245–345
- Bulić, Refik (2013), *Ekavsko-jekavski govori tešanjско-maglajskoga kraja*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj
- Bulić, Refik (2014), *Arhaičniji govori u gornjem toku Spreče – živinički kraj*, Institut za bosanski jezik i književnost u Tuzli, Tuzla
- Bulić, Refik (2018), "Isakovićevo pitanje kako dalje? – Standardni bosanski jezik u jednom pitanju i 100 odgovora", Naučna konferencija *Alija Isaković i bosanski jezik* (Zbornik radova), Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik, Sarajevo, 11–23
- Čatović, Haris (2024): "Karakteristična i frekventna leksika orijentalnog porijekla u govoru Bošnjaka Albanije", *Književni jezik* 35, Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik, Sarajevo.
- Ćustović, Denana (1961), "Narodni govor (Livanjskog polja)", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija*, Sarajevo, 1961, n. s., sv. XV–XVI, 91–117
- Halilović, Senahid (1900), "Govor Muslimana Tuholja (okolina Kladnja)", *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. VI, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo, 249–356
- Halilović, Senahid (1991), *Bosanski jezik*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo
- Halilović, Senahid (2002), "Fonetske osobine govora Hercegovine i jugoistočne Bosne", *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. VIII, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo, 239–342
- Halilović, Senahid (2009), "Sarajevski govor do kraja XX stoljeća"; u: Halilović, Senahid; Tanović, Ilija; Šehović, Amela: *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, Biblioteka Bosnistika, Slavistički komitet, Sarajevo
- Halilović, Senahid; Palić, Ismail; Šehović, Amela (2010), *Rječnik bosanskog jezika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo

- Jahić, Dževad; Halilović, Senahid; Palić, Ismail (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
- Jahić, Dževad (2002), “Ijekavskoštakavski govori istočne Bosne”, *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. VIII, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo, 7–236
- Jahić, Dževad (2010), *Rječnik bosanskog jezika*, TOM 2, D–F, Sarajevo
- Jahić, Dževad (2011), *Rječnik bosanskog jezika*, TOM 3, G–J, Sarajevo
- Jašović, Golub M. (2019), “O govoru Srba muslimanske vere u Firu i Hamilju u južnoj Albaniji”, *Srpski jezik XXIV*, Beograd, 641–658
- Maretić, Tomo (1963), *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, treće izdanje, Matica hrvatska, Zagreb
- Milas, Matej (1903), *Današnji mostarski govor*, Rad JAZU, knj. 153, Zagreb
- Okuka, Miloš (1983), *Govor Rame - Uvod, fonetika i morfološke osobine*, Svjetlost, Sarajevo
- Peco, Asim (1967), “Uticaj turskog jezika na fonetiku štokavskih govora”, *Naš jezik*, br. 16, Beograd
- Peco, Asim (1971), “Jedan aktuelan problem naše fonetike (izgovor i pisanje foneme *h*)”, *Naš jezik*, knj. XVIII, sv. 4–5, 201–219
- Peco, Asim (1989), *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd
- Peco, Asim (1979), “Glagoli tipa kreniti-krenem u srpskohrvatskom jeziku”, *Južnoslovenski filolog*, br. XXXV, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 141–145
- Peco, Asim (1981), “Čakavsko-šćakavski odnosi u zapadnobosanskoj govornoj zoni”, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, knj. 5, Zagreb, 137–144
- Peco, Asim (1988), *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika*, Naučna knjiga, Beograd
- Peco, Asim (1998), “Mostarski govor u svjetlosti hercegovačkih govora kao cjeline”, *Hercegovina* 10, Arhiv Hercegovine, Mostar, 85–94
- Peco, Asim (2007a), *Govori istočne i centralne Hercegovine*, Izabrana djela 1–6, knj. 1, Bosansko filološko društvo – Akademija nauka i umjetnosti BiH – Bemust, Sarajevo
- Peco, Asim (2007b), *Govori zapadne Hercegovine*, Izabrana djela 1–6, knj. 2, Bosansko filološko društvo – Akademija nauka i umjetnosti BiH – Bemust, Sarajevo
- Peco, Asim (2007c), *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne*, dio 1, Uvod i fonetika, Izabrana djela 1–6, knj. 3, Bosansko filološko društvo – Akademija nauka i umjetnosti BiH – Bemust, Sarajevo

- Petrović, Dragoljub (1970), "Prilog proučavanju muslimanskih govora zapadne Bosne", *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. XIII/1, Novi Sad, 335–352
- Remetić, Slobodan (1996), *Srpski prizrenski govor – glasovi i oblici*, SANU, Beograd
- Rešetar, Milan (2010), *Štokavski dijalekt*, Matica crnogorska, Podgorica
- Ružičić, Gojko, (1934), "Glavnije osobine nekih ikavskih govora zapadne Bosne", *Godišnjak Zadružbine Sare i Vase Stojanovića*, sv. 1, Beograd, 1934, 30–45
- Ružičić, Gojko (1936), "Jedan nezapažen govor", *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 16, Beograd, 236–254
- Šator, Muhamed (2003), "Slika stolačkog govora u Anketi o jeziku 1897", *Slovo Gorčina*, 25, Stolac
- Šator, Muhamed (2004), "Slika mostarskog govora u Anketi o jeziku 1897", *Bosanski/hrvatski/srpski jezik u BIH do 1914*, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, Mostar
- Valjevac, Naila (1983), "Govor visočkih Muslimana (akcenat i fonetika)", *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. IV, Sarajevo, 283–354
- Valjevac, Naila (2002), *Govor u slivu Lašve*, *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. 9, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo 2002
- Vujičić, Dragomir (1990), "Govori centralne, jugoistočne i jugozapadne Bosne: Fonetske osobine govora centralne, jugoistočne i jugozapadne Bosne", *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. VI, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, 13–125
- Vuković, Jovan (1963), "Refleksi međujezičkih dodira u fonetskim osobinama bosansko-hercegovačkih govora", *Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja*, knj. XX, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 17, Sarajevo, 157–172

Neobjavljeni izvor građe

Pitanja o govoru prostoga naroda – Stolac, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo, 1897, FAZM Inventar folk. zapisa III, No. 14534/1973; 14535/1973: 19

Adresa autora

Author's address

Haris Čatović

Institut za jezik, Univerzitet u Sarajevu

Hasana Kikića 12

haris.catovic@izj.unsa.ba

THE CONSONANT *h* IN THE SPEECH OF BOSNIAKS IN ALBANIA

Summary

The paper provides a description of the use of the consonant *h* in a dialectologically unstudied area, which represents a sort of linguistic oasis of the Eastern Herzegovinian dialect, surrounded on all sides by an Albanian organic idiom. Specifically, in the speech of Bosniaks in Albania, who have been living in Albania for over a century and a half in the district of Durrës, in the villages of Borak and Kodža, this consonant shows exceptional vitality and preservation, which is a characteristic feature of the original speech area from which the Bosniaks originate. However, it is not an unknown fact, as pointed out in earlier dialectological works, that the consonant *h* is an unstable consonant in the speech of the Štokavian dialect, where it appears in a highly diverse manner or has weakened frication or even disappears entirely in some Štokavian dialects. Previous research clearly indicates its stability in the speech of Bosniaks. Furthermore, it is also known that in the speech of other ethnic groups residing in the Bosnian-Herzegovinian linguistic area, this sound is not stable. In addition to this criterion of ethnic affiliation, its representation will be shown in relation to its position in the word. Furthermore, examples of stable use of the *h* consonant will be provided both in words of Slavic origin and in words that do not belong to Slavic languages, considering the position in the words in which they occur. Given the dialectal origin of the Bosniaks in Albania, we did not expect substitutions of this consonant with other sounds, which was confirmed, and the recorded examples of replacing the consonant *h* with the consonant *k* in this speech reflect the influence of the Albanian linguistic environment. In the speech of Bosniaks in Albania, there are no significant deviations regarding the loss of the *h* consonant in comparison to the dialectal area from which the Bosniaks in Albania originate. The secondary nature of the *h* consonant is also evident in the use of this consonant in the studied speech. Additionally, there are examples in the corpus of the studied speech where the group *hv* becomes *f*, which is also a feature not unknown in the speech area from which the Bosniaks in Albania originate.

Keywords: Albania, Bosniaks, Bosnian language, emigrant speech, Eastern Herzegovinian dialect, *h* consonant